Argina/Arkina: 10. Yüzyıl Ermeni Gatoğigosluk Merkezi
Argina/Arkina: The 10th-Century Armenian Catholicosate Centre

Güner SAĞIR[*]

Özet

Orta Çağ'da Argina/Arkina, Osmanlı Dönemi'nde İslamergine, günümüzde ise Kayaköprü olarak adlandırılan yerleşim Kars'ın Akyaka ilçesinin 5 km güneyindedir.

Argina, 10. yüzyılın ortasından sonuna kadar Ermenilerin gatoğigosluk merkezidir. Tarihçi Sepeos'a göre, Ermeni Gamsaragan/Kamsarakan sülalesine ait olan bu yerleşim, 9. yüzyıl ortalarında Ermeni Pakraduni/Bagratlı hanedanının idaresine geçmiştir. Vasburagan/Vaspurakan Ardzıruni Ermeni Krallığı'ndaki Akdamar Adası'nda bulunan gatoğigosluk ikameti, Gatoğigos I. Anania (943-968) döneminde Kars Pakraduni Ermeni Krallığı sınırlarındaki Argina'ya taşınmıştır. Bu dönemde Kars Pakraduni Ermeni Kralı I. Apas (928-953) ve krallık merkezi de Kars'tır. Argina, 992 yılında Ermenilerin gatoğigosluk merkezinin Ani'ye taşınmasıyla eski önemini kaybetmiştir.

Argina'daki Ermeni gatoğigosluk merkezinin, katedral, üç kilise, kütüphane, okul, manastır odaları ve patriklik evinden oluştuğu kaynaklardan bilinir. Ancak bu merkezden günümüze sadece plan vermeyen kalıntılar ulaşmıştır. Yayınlara göre katedral, orta bölümü kubbeli tek nefli, pastaforion odalı ve tek apsisli plandadır. Yapı, Gatoğigos I. Haçik (972- 992) tarafından ünlü Ermeni Mimar Dırtad'a yaptırılmıştır. Bu katedral, Ani Katedrali'ni de inşa eden Ermenilerin ünlü mimarı Dırtad'ın bilinen ilk yapısıdır.

Argina Katedrali'nin kuzey duvarı ve batı giriş kapısı üstünde bulunan kitabeler, mimari plastik süslemelerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Köy içinde yapılan incelemelerde iki kitabe parçası bulunmuş ancak harfler okunsa da anlam bütünlüğü sağlayacak kelimeler henüz tespit edilememiştir. Ayrıca bu incelemeler sırasında katedralin süslemeli duvar payelerinden biri ve bir pencerenin taç kemeri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Argina, Katedral, Ermeni, Katolikos, Gatoğigos, Kars*

[*] Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Müzecilik Bölümü. İstanbul Üniversitesi Müze ve Kültür Miraslarının Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (MÜZEYUM) Müdürü, Beyazıt/İstanbul. E-posta: guner.sagir@istanbul.edu.tr. ORCID: 0000-0003-3103-6965

DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0393.

Abstract

The settlement, known as Argina/Arkina in the Middle Ages, Islamergine in the Ottoman period and Kayaköprü in the present day, is located 5 km south of the Akyaka district in Kars.

Argina was the centre of the Armenian Catholicosate from the middle to the end of the 10th century. According to the historian Sepeos, the settlement which belonged to the Armenian Kamsarakan dynasty, came under the rule of the Armenian Bagratid dynasty in the middle of the 9th century. During the reign of Catholicos Anania I (943-968), the seat of the Catholicosate was relocated from Akdamar Island in the Ardziruni Armenian Kingdom of Vasburagan to Argina in the Bagratuni Armenian Kingdom of Kars. This period coincided with the rule of Abas I (928-953) over the Bagratuni Armenian kingdom. Argina, which had served as the Armenians' Catholicosate centre until 992, subsequently lost its importance when the residence was relocated to Ani.

The sources indicate that the Armenian Catholicosate center in Argina consisted of a cathedral, three churches or chapels, a library, a school, monastery rooms and the patriarchal house. The plan of the cathedral cannot be determined from the ruins that have survived from the building complex. According to sources, the cathedral has a single nave with a domed central section, pastophorion rooms and a single apse. The cathedral was built by the famous Armenian architect Dırtad during the reign of Catholicos Hachik I (972-992). This is the first known work of the architect Dırtad, who built the Ani Cathedral.

Inscriptions on the west entrance and the north wall of the Argina Cathedral, most of the architectural plastic ornaments have not been preserved. Two inscription fragments were found during the surveys in the village. These fragments letters were read, but could not be deciphered their meaning. In addition, one of the cathedral's ornamented wall piers and a window crown arch were identified during the survey.

Key Words: Argina, Cathedral, Armenian, Catholikos, Kars

GİRİŞ

Bu makalede, Kars ve Çevresi Orta Çağ Ermeni Kiliseleri (Ani hariç) yüzey araştırması kapsamında 2015 ve 2017 yıllarında incelenen, Ermenilerin 10. yüzyılın ikinci yarısında gatoğigosluk merkezi olan Argina/Arkina ele alınmıştır (Görsel 1)[1]. Metinde sırasıyla Argina'nın konumu, yerleşimin ve kısaca dönemin tarihi, nasıl Ermeni gatoğigosluk merkezi olduğu, katedralin tarihi, plan tipi, mimarisi ve süslemeleri, dönem kaynakları, araştırmacıların görüşleri ve arazi çalışmaları verileriyle değerlendirilmiştir[2].

Argina (Kayaköprü Köyü)

Bugünkü adı Kayaköprü olan Argina, Kars'ın Akyaka ilçesinin 5 km güneyinde bulunur (Görsel 2). Kars çayı kenarına kurulmuş olan köy, Kars'a 65 km, Türkiye-Ermenistan sınırına 3 km uzaklıktadır.

Orta Çağ'da Şirag/Şirak bölgesi içindeki Argina yayınlarda, Ermenice Արգինա (Argina/Arkina), Արգինայ (Arginay) Արգինայի (Arginayi), Էրգինա (Ergina/Erkina), Երգինա (Yergina/Yerkina), Rusça Аргина (Argina), *Аригина* (Arigina), Аргине (Argine), АРГИН (Argin), Batı dillerinde *Erghеneh*, *Arghina*, *Argina*, *Erguéné*, *Arginay, Arguina, Arkına, Ergene* vb. biçiminde görülür[3].

Yerleşimin adı ilk olarak -şimdiye kadarki tespitlere göre- Ermeni Tarihçisi Sepeos'un (7. yüzyıl) kitabında Erginay olarak geçer. Tarihçi, Bizanslılar ile Sasaniler (Persler) arasında 603 yılında Şirag bölgesinde yapılan savaşı anlatırken *Erginay* Kalesi'nden bahseder (Sepeos 1999: 59-62). Metinde geçen anlatıdan bu dönemde Argina'nın Şirag bölgesindeki kalelerden biri olduğu anlaşılıyor.

Şirag, 7. yüzyılın başında Sasanilerin eline geçse de özelde Ermeni Gamsaragan/Kamsarakan sülalesine aittir. Bir dönem bölgenin güçlü sülalesi olan Gamsaraganlar, diğer sülalelerle yaptıkları mücadeleler ve Arap akınları nedeniyle güçlerini kaybetmiştir. Topraklarını da 8. yüzyıl sonlarına doğru güçlenmeye başlayan, 9. yüzyıl ortalarında ise Ermeni feodal beylerini bir araya getirerek Ermeni krallığını kuran Pakraduniler/Bagratlılar satın almıştır. Bizanslılar tarafından 1045 yılında krallığa son verilene kadar Şirag bölgesi onlarda kalmıştır. Ancak bu topraklar yönetim olarak Orta Çağ boyunca bölgedeki hâkim güce yani Bizanslılar, Abbasiler, Gürcüler ve Selçuklulara bağlıdır ve bunlar arasında sürekli el değişmiştir (Grousset 2005: 318 vd.).

Argina Osmanlı Dönemi'nde İslâmergine (اسلام ارکنه) ya da Ergine olarak adlandırılmıştır (Son Teşkîlât-ı…1928: 758). Rusların 1877-1918 arasında Kars'taki hakimiyeti sırasında bu köyün hemen yanına, Rusya'dan göç ettirilen Duhoborlar için bir yerleşim

[1] Yüzey Araştırması T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile T.C. Genelkurmay Başkanlığı izinleriyle 2010-2021 yılları arasında başkanlığımda yürütülmüştür. Araştırma sırasında Argina'da birlikte çalıştığım Mimar Aykut Fenerci'ye, Ermenice kaynak, yayın ve kitabelerin çevirilerini yapan İstanbul Ermeni Patrikliği'nden Sayın Hovagim Seropyan ile Dr. Krikor Damadyan'a, Argina'daki çalışmalarımıza eşlik eden Demirkent Muhtarı Rafeddin Erdağı'na, Kayaköprü köyünden Kemal Ekinci'ye, Şehmiztan Öztürk'e ve Engin Aydın'a yardımları için teşekkür ederim.

[2] Metindeki Ermenice isimler, Batı Ermenicesindeki kullanımlarıyla yazılmıştır. Bunun için R. Grousset'in (1947) Sosi Dolanoğlu tarafından 2005 yılında Türkçeye çevrilen kitabı referans alınmıştır.

[3] Yerleşimin adının farklı geçtiği yayınların bir kısmı için bkz. Alişan 1881: 12; Toramanyan 1948: 119, no.18; Marzbanyan 1970: 83; Abbott 1842: 213; Rivoiro 1914: 226; Cuneo 1988: 425, 685, no 440; Kamsarakan 2001: 293; Son Teşkîlât-ı…1928: 758; Hübschmann, 1904: 364; Ter-Vardanian 2001: 243.

kurulmuştur[4]. Bu yerleşimin adı da Rusergine (روس ار كنه) ya da Yeniergine olmuştur (Son Teşkîlât-ı…1928: 758).

İslâmergine ve Rusergine, 1922 yılında Kızılçakçak kazasına bağlıdır. 1926'da Arpaçay'a bağlı nahiye olan Kızılçakçak, 1961'de Akyaka adını almış ve 1988'de ise ilçe olmuştur. 1962-1963 köy envanter etüdüne göre İslâmergine Kayaköprü ve Rusergine Demirkent olarak isimleri değiştirilmiştir (Köy Envanter…1966: 127).

Argina'nın Ermeni Gatoğigosluk Merkezi Olması

Bugünkü adı Eçmiyadzin olan Vağarşabad, Ermenilerin en kutsal saydıkları ruhani merkez, Ermeni gatoğigoslarının da ikamet yeridir[5]. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul ettiği 301 yılından 451 yılına, yani Sasaniler ve Ermeniler arasında olan Avarayr Savaşına kadar gatoğigosluk ikameti buradadır[6]. Ermeniler savaşı kaybedince makam Vağarşabad'ta kalmış ancak gatoğigos Dvin'e taşınmıştır[7]. Gatoğigos Hovhannes Mandaguni (478-490) döneminde ise merkez 484/85 yılında kesin olarak Dvin'e nakledilmiştir. Bu dönemde Sasanilerin Ermenistan marzbanı olarak atanan Vahan Mamigonyan'ın Ermeni kilisesinin yeniden inşasında büyük desteği olmuştur (Grousset 2005: 222-223). Kent 640'da Emevilerin, 750'de Abbasilerin eline geçmiş ve onların da yönetim merkezi olmuştur. Bu dönemde de bölgede yerleşik Ermeni hanedanları, onların atadıkları valilerin idaresi altında hüküm sürmüşlerdir[8].

Dvin'de 893/94 yılında, kesin bilinmemekle birlikte 8 ya da 9 şiddetinde yıkıcı bir deprem meydana gelmiştir. Kaynaklara göre depremde 150.000 civarında insan ölmüş, şehir surları, saraylar, evler, kiliseler, gatoğigosluk ikameti yıkılmıştır[9]. Depremden sağ kurtulan dönemin gatoğigosu II. Kevork (878-897/98) Dvin'den ayrılmış ve gittiği Vasburagan'da ölmüştür. Onun yerine Sevan Manastırı'nın din adamlarından biri olan Maşdots 897/98 yılında Ermeni Kilisesi'nin gatoğigosu olmuştur[10]. Onun ölümünden sonra yerine lakabı tarihçi olan Hovhannes Traskhanagertsi gatoğigos seçilmiştir. Ermeni gatoğigosluk merkezi 923/24'te Vasburagan Ardzuruni Ermeni Krallığı topraklarına taşınana kadar sabit bir yeri olmamıştır (Hovhannes 1987: 8, 20, 31). 931'de Hovhannes'in ölümünün ardından yerine Isdepanos Rışduni (931-932) geçmiş ve merkezi Ahtamar'a taşımıştır. II. Isdepanos 932'de ölünce yerine I. Theodores (932-938), ardından I. Yeğişe Rışduni (938-943) gatoğigos olmuşlardır (Ormanian 1912: 48, 233; Grousset 2005: 461).

Vasburagan Varag Manastırı Başrahibi Anania Mokatsi/Mokac'i 941/42'de Ermeni gatoğigosu seçilmiştir (Asoğig 2017: 222)[11]. Anania'nın gatoğigosluk dönemi, yerel Er-

[4] Duhaborlar, Rusya'da yaşayan ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Kars'a yerleştirilen dini bir gruba verilen addır. Ayrıntılar için bkz. Badem 2018: 192-194; İnan 2023.

[5] Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü ve kilisesinin kuruluş süreci hakkında ayrıntılar için bkz. Agathangelos 1976.

[6] Avarary Savaşı ve dönem hakkında ayrıntılar için bkz. Yeğişe 1982: Ukhdanes 1988: II.

[7] Dvin, Arşaguni/Arşak kralı II. Hüsrev döneminde 335 yılında başkent olarak inşa edilmiş, tarih boyunca da önemli bir kent olmuştur. Dvin kentinin tarihi için bkz. Minorsky 1930: 41-112; 1953: 116-124.

[8] Dönemin ayrıntıları için bkz. Minosky 1953; Grousset 2005; Dadoyan 2017.

[9] Ayrıntılar için bkz. Tovma Ardzıruni 1985: 293-294; Hovhannes 1987: 139-141; Grousset 2005: 34-36. Dvin kentinin 9. ve 10. yüzyıldaki durumu hakkında bkz. Ter-Ghévondian 1965: 303-318.

[10] Ayrıntılar için bkz. Kantzagetsi 1986: 73-74; Hovhannes 1987: 149.

[11] Anania'nın gatoğigosluk tarihleri kaynaklara göre birkaç yıl farklılık göstermektedir. Buradaki tarihte dönem kaynağı Asoğig referans alınmıştır. Metnin genelinde yaygın kabul gören 943 tarihi kullanılmıştır. Gatoğigos Anania dönemi için ayrıca bkz. Chamich 1827: 80-90.

meni prenslikleriyle ayrılmış kiliseyi tek merkezde toplamak ve kilisenin kabul etmediği s*apkın* eğilimleri kontrol altına almak için oldukça zaman harcadığı zorlu bir dönem olmuştur[12]. 945/46 yılında Akdamar Adası'nda bulunan gatoğigosluk ikameti bu dönemde Kars Pakraduni Ermeni Krallığı sınırlarındaki Argina'ya taşınmıştır[13]. Argina, I. Simpat (890-914) döneminde Ermeni krallığının merkezi olan Şirakavan'ın 9 km kuzeybatısındadır[14]. Merkez Argina'ya taşındığında Kars Pakraduni Ermeni Kralı I. Apas (928-953) ve krallık merkezi de Kars'tır. Bölge bu dönemde nispeten sakin bir süreç geçirmiştir. Kral Apas ve Gatoğigos Anania, çok sayıda manastır ve kilisenin inşasına öncülük etmişlerdir (Asoğig 2017: 222-231).

Kral Apas'ın 953 yılında ölümünden sonra yerine oğlu III. Aşod geçmiştir. Kaynaklarda barışçı, mütevazi ve hayırsever olarak tanımlanan Aşod, krallığının ilk yıllarında Ağvan Gatoğigosluğunu ve Sünik Piskoposluğunu Ermeni Krallığına bağlamak için çaba göstermiş ve başarılı olmuştur. Bu başarısının ardından 961'de başkent yaptığı Ani'de Gatoğigos Anania tarafından kral olarak takdis edilmiştir (Grousset 2005: 469-472).

Gatoğigos Anania 967/68 yılında öldüğünde Argina'ya gömülmüştür (Asoğig 2017: 232, 237: Mateos 200: 35-36). Onun ardından gatoğigos olan Vahan Suinetsi, Rum ortodoksluğuna yakınlığı ve bu inancı Ermeni kilisesine sokmak istediği için Kral III. Aşot'un Ani'de topladığı ruhani meclis tarafından kısa sürede, 968/69'da görevden alınmıştır. Yerine Sevanlı keşiş Isdepanos seçilmiştir. Vahan ise Vasburagan Ardzıruni kralına sığınmıştır. Bu durum iki Ermeni krallığı arasında Ermeni kilisesinin bölünmesine neden olmuştur. Isdepanos kilisedeki ayrılığı yok etmek için çabalarken Vasburagan krallığı topraklarında ölmüştür (Grousset 2005: 477-478). Yerine 972/73 yılında Gatoğigos Anania'nın yeğeni Haçik Arşaruni seçilmiştir. Katolikos I. Haçik, on dokuz yıl boyunca Ermeni gatoğigosu olmuş ve Argina'da ikamet etmiştir. Döneminde 977/78'de Ermeni Kralı III. Aşod ölünce yerine, 13 yıl başta kalacak oğlu II. Simpad geçmiştir. 988/89'de Simpad ölünce de yerine kardeşi I. Gagik Ermeni Krallığının başına geçmiştir. I. Haçik 991/92'de ölmüştür. Yerine geçen I. Sargis aynı yıl merkezi Ani'ye taşımıştır (Asoğig 2017: 237, 239, 293-295).

Argina, Ermeni Gatoğigosluğu'nun -Ani'ye taşınana kadar- 46 yıl boyunca merkezi olmuştur. Gatoğigos I. Anania ile başlayan süreç sırasıyla, I. Vahan, III. Istepanos ve I. Haçik ile son bulmuştur. Bu tarihten sonra önemi azalsa da kütüphanesi ve din adamlarıyla ününü devam ettirmiştir.

Argina Katedrali

Argina'daki Ermeni Gatoğigosluk merkezinden günümüze ayakta yapı ulaşmamıştır. Bugün, köyün içinde katedrale ait kalıntıların bir kısmı görünmektedir (Görsel 3-4). Buradaki yapılar hakkındaki bilgiler, dönem kaynakları, yayınlar ve yüzey araştırması verilerinden yararlanılarak aktarılmıştır[15].

---

[12] Dönemin ayrıntıları için bkz. Grousset 2005: 461 vd.

[13] Bilgi için bkz. Ormanian 1912: 49; Arpee 1946: 85; Grousset 2005, 461. Anania'nın gatoğigosluğu Ahtamar'dan Argina'ya 959 yılında naklettiğini söyleyen birkaç araştırmacı da vardır. Ancak metinde genel kabul gören tarih kullanılmıştır.

[14] Bugün adı Çetindurak olan yerleşim Yerazkavork/Yerazkavors olarak da anılır. Yerleşim ve dönem için bkz. Grousset 2005: 243, 364, 376- 378.

[15] Manastır ve katedral hakkında bilgi veren dönem kaynağı için bkz. Asoğig 2017: 237. Yayınlar için bkz. Chamich 1827, II: 89-92; Sargisean 1864: 173; Alişan 1881: 12; Eprigyan 1902: 282; 2024: 130-131; Toramanyan 1942: 305; 1948: 119; Rivoiro 1914: 226, 233, Fig. 202; Strzygowski 1918: 194-195, res. 591; Arutyunyan-Safarin 1951: 50; Kırzıoğlu 1953: 287-290, 293; Thierry 1965: 173-174; Marzbanyan 1970: 82-85; Hasratian 1974; 14-17; 1977: 205-216;

Argina'daki katoliklik merkezi hakkındaki bilginin ana kaynağı dönem tarihçisi Istephanos Asoğig Daronetsi (950-1005)'dir[16]. Asoğig:

> *"Ermenistan Kralı Aşod zamanında, 421 (972/73) yılında, Vahan ve Istepanos'tan sonra, Arşarunik Piskoposu ve Lord Anania'nın yeğeni Lord Haçik, Ermenistan'ın gatoğigosu oldu; tek baş olduğundan 19 yıl boyunca ülkeye barış getirdi. Ermenistan'ın gözetmeni Lord Anania'nın dinlenme yeri olan Şirag bölgesinde, Akhuryan (Arpaçay) nehri kıyısındaki Argina köyünde gatoğigosun ikamet ettiği evi restore etti. Aynı köyde, iyi oyulmuş taşlar ve sağlam bir şekilde tutturulmuş sütunlarla, cennete benzer bir konut olan, kubbeli kutsal katedral kilisesini ve aynı plandaki üç kiliseyle birlikte zarif yapılar inşa etti; onları mor çiçeklerle ve altınla işlenmiş görkemli duvar halılarıyla, altın ve gümüş kaplarla ve ışıl ışıl parlayan kandillerin tüm parlaklığıyla süsledi. Dahası, Tanrı'nın sözünü, kutsal havarilerin kitaplarını ve peygamberlerin bildirdiği anlatıları içeren bir miktar vasiyetnameyi, tüm vardapetlerin yorumlarıyla birlikte satın aldı/edindi."*

der (2017: 237). Bu metinden, kalıntıları günümüze ulaşan katedralin Gatoğigos I. Haçik tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Asoğig'in ve diğer dönem kaynaklarının verdiği bilgilerden genel olarak Argina gatoğigosluk merkezinin, bir katedral, üç kilise, kütüphane, okul, manastır odaları ve gatoğigosluk evinden oluştuğunu biliyoruz.

Asoğig'in yazdığı *"Lord Anania'nın dinlenme yeri olan… Argina… ikamet ettiği evi restore etti."* (2017: 237) ifadesinden Gatoğigos Anania'nın döneminde Argina'da gatoğigosluk ikametinin inşa edilmiş olduğunun farkına varıyoruz. Ayrıca Anania'nın 967/68 yılında öldükten sonra Argina'ya gömüldüğünü de öğreniyoruz.

Gatoğigos Haçik 991/92 yılında ölene kadar 19 yıl görevde kalmış ve çok önemli işler yapmıştır. Vefatı sonrası bedeni katedralin kuzey tarafındaki mezarına konulmuştur (Asoğig 2017: 295). Haçik'in yaptığı önemli işlerden biri de Argina'da geniş bir kütüphane kurmasıdır (Chamich 1827, II: 90-91). Ancak bu kütüphanenin başlangıcının Gatoğigos Anania dönemine dayanması çok muhtemeldir.

Asoğig'in verdiği bilgiye göre katedral, Ermenilerin ünlü mimarı Dırtad tarafından yapılmıştır (2017: 239)[17]. Dırtad'ın bilinen ilk yapısıdır[18].

Parsegian 1981, A-2202.2, 6:008; Cuneo 1988: 685, no: 440; Donabédian 1991: 96-97; Grousset 2005: 461-463, 476, 478; Donabedian 2001: 186-188; Kamsarakan 2001: 293; Sağır 2017: 144-146, 159, Resim 7-8; 2018: 130, Resim 11.

[16] Asoğig'in tarih kitabının çevirisini yaparak yorumlayan Greenwood, tarih yazarı din adamının Gatoğigos Haçik döneminde Argina'daki gatoğigosluk arşivlerinde çalışmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade eder (2017: 5-6).

[17] Ayrıca Asoğig, Dırtad'ın 989'deki depremde kubbesi yıkılan Ayasofya'nın onarımı için Konstantinopolis'e gittiğini, onarım için plan sunduğunu ve onun planı doğrultusunda tamirin yapıldığını belirtir (2017: 289).

[18] Mimarın inşa ettiği diğer önemli yapılar Ani Katedrali (989-1001) ve Haghbat Manastırı'nın en eski yapısı Surp Nişan Kilisesi'dir. Mimar Drtad hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Donabédian 1991: 96-110; Maranci 2003: 294-305.

Mimarisi

Katedral mimari olarak, mevcut planlar, fotoğraflar, ilk araştıranların verdiği bilgiler ve bölgede diğer kiliselerde yapılan incelemelerden faydalanılarak tanıtılmıştır.

Argina Katedrali, Ermeni mimarisine özgü, dıştan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, tek nefli, nefin orta bölümü kubbeli, tek apsisli ve pastaforion odalı bir yapıdır. Katedral doğu- batı yönünde 21,7 m ve kuzey-güney yönünde 13,2 m'dir (Görsel 5-6)[19].

Naos, kuzey ve güneyde yer alan, kuzey-güney yönünde birbirlerine, doğu-batı yönünde hem birbirlerine hem de duvarlara kemerlerle bağlanan kademeli ikişer duvar payesi ile üç bölüme ayrılmıştır (Görsel 7). Naosun orta bölümü kubbe ile örtülüdür. Naosun kuzey, batı ve güney duvarlarının ana eksenlerinde dikdörtgen, yuvarlak kemerli birer pencere yer alır. Katedrale giriş batı duvarın ana eksenindeki kapı ile sağlanır (Görsel 8)[20].

Apsis, içten yarım daire, dıştan düz duvarlıdır. Apsisin kuzeyinde ve güneyinde bulunan pastaforion odaları doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, doğuda birer yarım daire apsislidir.

Katedralin sade düzenlenmiş cepheleri, naosun kubbeli orta bölümü ekseninde üçgen alınlıklarla vurgulanmıştır. Kuzey, güney ve doğu cepheleri, cephe yüksekliğince uzanan ikişer üçgen nişle bölünmüştür. Kuzey cepheden anlaşıldığı üzere, diğer cephelerin de ana ekseninde yuvarlak kemerli dar dikdörtgen birer pencere yer alır. Hem pencereler hem de üçgen nişlerin üzerinde kenarlarda uzayan yarım daire bezemeli taç kemerler bulunur.

Katedralin merkezi orta bölümü kubbe, bu bölümle dört yönde birleşen mekanlar çift pahlı ve diğer bölümler tek pahlı çatı ile örtülüdür.

Katedralin sarı, kızıl ve kahverengi tonlardaki düzgün kesme taşla dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği mevcut kalıntılardan anlaşılmıştır. Taşların arası moloz taş ve harç ile doldurulmuştur.

Katedralde geometrik ve bitkisel bezemeler olduğu eski fotoğraflardan ve günümüze ulaşan mimari plastik parçalardan anlaşılmıştır. Bu süslemeler paye sütunları ve başlıklarında, üçgen nişlerde, taç kemerlerde yer alır. Katedralin 1,45x0,88 cm ölçülerindeki kuzey duvar payesinin bezemeli yarım daire sütunun tüm yüzeyi daire motifi ile bezelidir (Görsel 9-11). Balık sırtı bezemeli iki şeritli bu daireler düz kenarda ardışık olarak birbirlerine ortadan düğümlenmişken kavisli kısımda birbirlerine geçerek düğümlenmiş şekilde nakşedilmiştir. Bir kısmının içinde sekiz yapraklı çiçek motifi vardır. Bir pencereye mi, yoksa üçgen nişlerden birine mi ait olduğu bilinmeyen, 1,24x0,41 cm ölçülerindeki kademeli taç kemerde ise birbirine ortadan düğümlenmiş kalp motifleri içinde palmet motifleri işlenmiştir (Görsel 12-13).

Yapı kalıntıları ve köy içinde yaptığımız incelemelerde üçgen nişlerden birinin istiridye motifli parçası, duvar payesi parçası vb. tespit edilmiştir. Ayrıca günümüze ulaşmamış ama eski fotoğraflarda yerinde tespit edilmiş geometrik ve bitkisel bezemeli silme de vardır.

---

[19] Katedralin ölçüsü M. Hasratian'dan (1974: 212) alınmıştır.

[20] M. Hasratian, Argina Katedrali'nin yapıldığı dönemde yaygın olduğu üzere güneyden de bir kapısının olması gerektiğini belirtir (1977: 212).

Değerlendirme ve Sonuç

Argina'nın tarihi, katedralin inşası ve mimarisi hakkında araştırmacılar, ifadeler farklı olsa da aynı bilgileri verir. Çünkü yerleşimin ve yapının tarihi, kimin tarafından yaptırıldığı ve kimin inşa ettirdiği dönemin tarihçisi Asoğig tarafından yazılmıştır. Katedralin mimarisi hakkında ise 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında, kısmen ayakta iken yapıyı inceleyen, planını çıkartan ve fotoğraflarını çeken araştırmacıların verileri, sonradan çalışma yapanlara kaynaklık etmiştir. Bu metinde katedralde hakkında ilk incelemeleri yapan araştırmacılara kronolojik olarak yer verilmiştir. Diğer araştırmacılara da daha önce yazılmamış önemli bilgiler varsa değinilmiştir.

Chamich, Ermeni yılı 392'de (943) Varag Manastırı'nın başı *Ananias Mockazie'*nin katolikos olduğunu, onun ölümünden sonra katolikos olan Vahan'dan bahsederken Argina'da ikamet ettiğini belirtmiştir (1827: II, 89-92). Ermeni takvimine göre 421 (972) yılında katolikos seçilen Haçik'in Argina'ya yerleştiğini, burada ünlü mimar Drdat'a yeni bir plana göre dört görkemli kilise inşa ettirdiğini ayrıntı vermeden aktarmıştır. Ayrıca Haçik'in Argina'da dönemin tanınmış tüm yazarlarının başlıca eserlerinin yer aldığı büyük bir kütüphane kurduğundan bahsetmiştir.

Sargisean, Pakradunilere ait Tignis yakınlarındaki Argina'nın ihtişamlı kiliseleri ile tanındığını, eski yazmalara göre burada katolikosluk merkezi ve dört kilise bulunduğunu, görkemli ve zarif olan bu yapılardan dönem tarihçisi Asoğig'in övgüyle bahsettiğini yazmıştır (1864: 173). Bu yapılardan geriye çok az şey kaldığını, kalıntıların yer yer yüzeyde görüldüğünü, tarihçilerin "*katolikosluk kilisesi"* dediği yapının kuzey ve batı duvarının hala ayakta olduğunu belirtmiştir. Batı cephede neredeyse tamamen tahrip olmuş kitabede *'ՆԿԱ'*(NKA) harflerinin okunduğunu, kuzey duvarın yüksek bir yerinde sağlam durumda başka kitabe olduğunu kaydetmiş ancak içeriği hakkında bilgi vermemiştir. Argina'nın katolikosluk merkezi olması, Katolikos Anania, Katolikos Haçik ve Mimar Drtad hakkındaki bilgileri Asoğig'den aktarmıştır. İki katolikosun, yani Anania ve Haçik'in Argina'ya defnedildiğini, mezarlarının hâlâ burada olduğunu, ancak kesin konumlarını bilmediğini söylemiştir. Köyün batısında vadi içinde başka taş yığınları ve kalıntıların göründüğünü, tepenin yamaçlarında bir kale harabesinin bulunduğunu, ancak katolikosluk ikametinden hiçbir iz kalmadığını belirtmiştir (1864: 173).

Argina'daki yapılardan Şirag adlı kitabında bahseden diğer kişi Gevont Alişan'dır (1881: 12). Ermeni Katolik bir rahip ve tarihçi olan Alişan, Argina'nın Akhuryan kenarında küçük bir antik kent olduğunu, bazı tarihçilerin burayı *Büyük Argina* olarak adlandırdıklarını yazmıştır. Yerleşimin ilk kez adının 603 yılında Gamsaraganlar zamanında geçtiğini, büyük ve güçlü bir kale olarak inşa edildiğini Sepeos'a atıfla anlatmıştır. Bu tarihten sonra Argina'nın üç yüz yıldan daha fazla kroniklerde yer almadığını, ancak 10. yüzyılda Pakradunilerin önce Şirakavan'ı merkez yaptığını, ardından da Argina'da gatoğigosluk merkezi olan manastırı kurduklarını ifade etmiştir. 10. yüzyılın ortalarında buraya gelen Katolikos Anania Mokatsi'nin bir bina inşa ettirdiğinin ve buraya gömüldüğünün söylendiğini belirtmiştir. Asoğig'e atıfla Katolikos I. Haçik'in (972-990), Anania'nın *"dinlendiği"* Akhuryan nehri kıyısındaki Argina köyünde bulunan gatağigosluk evini onardığını yazmıştır. Asoğig'in tarih kitabında yazılanları aktarmıştır. Mimar Drdat'tan, Gatoğigos Haçik'in kendi yaptırdığı kilisenin kuzeyinde bir odaya defnedildiğinden, gatoğigosluğun Ani'ye taşınmasından sonra Argina'nın *etkisinin azalmadığından* bahsetmiştir. Bunun nedenini ünlü bir manastırının ve din adamlarının olmasına bağlamıştır. 6. yüzyılda Gamsaraganlar zamanında büyük ve sağlam bir kale inşa edildiğini belirtmiştir. Ayrıca bilgiler için Sargisean'a da atıfta bulunmuştur.

Eprigyan 1902 tarihli kitabında, Argina'nın tarihini anlatırken gatoğigosluğun buradan taşınmasından sonra da kentin manastırı ve din adamlarıyla ününü devam ettirdiğine işaret etmiştir (1902: 282; 2024: 130-131). Asoğig'in tarih kitabında geçen kiliselerin ve gatoğigosluk ikametinin tamamen yıkıldığını, katedralin ise kuzey ve batı duvarının bir kısmının ayakta kaldığını yazmıştır. Katedralin batı kapısının üstünde hayli zarar görmüş *ՆԿՀ (1012)*[21] tarihli bir kitabe olduğunu, burada *"Xaçig Gatoğigosun yeğeni"* ibaresinin okunduğunu, kuzey duvarın iç tarafında da bir satırlık başka bir kitabe bulunduğunu belirtmiş ancak içerik hakkında bilgi vermemiştir. Yapının güneybatıdan çekilmiş bir fotoğrafını yayınlamıştır. Ayrıca köydeki yapılara ait taşlardan ve yakınlardaki bir tepede görülen kale kalıntısından söz etmiştir.

20. yüzyılı başında Rus Arkeolog N. Y. Marr'ın Ani kazı ekibinde yer alan ve 1906 yılında Argina Katedral'inde de araştırma yapan Mimar Toros Toramanyan, Sepeos'un bahsettiği kaleden hiç iz kalmadığını, gatoğigosluk yapılarından da sadece Gatoğigos Haçik tarafından Mimar Drtad'a inşa ettirilen katedralin kuzey duvarı ve batı duvarlarının bir kısmının görülebildiğini belirtmiştir (1948 II, 119, no: 18)[22]. Ermeni kiliseleri içinde orta büyüklükte olduğunu ifade ettiği yapının, dışta sade düzenlemesinin aksine içte etkileyici bir tasarımı olduğundan bahsetmiştir. Katedralin ayakta olan kuzey duvarında bulunan ve kubbeyi destekleyen, önyüzleri yarım daire şeklindeki kademeli payelerle ve kemelerle orantılı, zarif ve süslemeleriyle sanatsal olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacının bu dönemdeki çalışmasından günümüze, sonraki araştırmacıların referansı haline gelen çok kıymetli görseller kalmıştır[23].

Rivioro, Ani Katedrali'ni anlatırken Argina Katedrali'ne de değinmiştir (1914: 233, fig. 202). Katedralin Mimar Drtad tarafından *974-977* arasında yapıldığını, Ani'deki sütunlu payelerden oluşan düzenlemenin önce Argina'da uygulandığını belirtmiş ve yapının ayakta olan kuzey duvarının güneyden çekilmiş bir fotoğrafını yayınlamıştır.

Strzygowski, T. Toramanyan'ın araştırmalarının da yer aldığı kitabında Argina Katedrali'nden, Drtad'tan ve gatoğigosluk sarayından bahsetmiştir[24]. *Kuppel hall* (kubbeli salon) biçiminde tanımladığı yapıyı, benzer planlı kiliselerle birlikte ele alıp değerlendirmeler yapmıştır. Ayrıca katedralin kuzey duvarının güneyden Nahapetian tarafından çekilmiş bir fotoğrafını da yayınlamıştır.

Kırzıoğlu, *Arkına/Ergine kasabasına* Katolikos *Ananiya*'nın katolikosluk merkezini taşımasını, Sepeos'un burayı *Erginay* olarak bugünkü kullanıma yakın adlandırdığını, I. Haçik'in 989'daki *yeroynamasında* bozulan Ayasofya'yı da tamir eden meşhur mimar *Terdat- Usta*'ya bir *uluvank* yaptırdığını ve değerli ilmi kitapları bir araya topladığı büyük bir kütüphane kurduğunu dönem kaynaklarına göre anlatmıştır (1953: 287-290, 293, dipnot 181). N. Marr'ın 1905-1906 arasında Ani kazılarını yürüttüğü sırada, toprağa gömülü

---

[21] Eprigyan'ın Türkçe çevirinde kitabedeki 1012 tarihi muhtemelen yanlışlıkla *1021* olarak yazılmıştır. Doğru yazımı için bkz. Eprigyan 1902: 282.

[22] Toros Toramanyan'ın bölgedeki araştırmalarının bir kısmı 1934'te ölümünden sonra I (1942) ve II (1948) olarak iki kitap halinde yayınlanmıştır.

[23] Toros Toramanyan'ın çalışmalarını içeren arşiv bugün Ermenistan Ulusal Tarih Müzesi'ndedir. Diğer yapıların yanı sıra Argina Katedrali'ne ait eski fotoğraflara da bu metinde de kullanıldığı gibi, çeşitli web sayfalarından online erişilmektedir.

[24] Ayrıntılar için bkz. Strzygowski 1918: I. 194-195, 197, 252, 266, 276, 281, 297, 302; II. 590-595, 599, 698-699, 816, 874, Abb. 604.

Ergine-Kilisesi yıkıntılarını kazdığını, yıkıntı halinde bile olsa ortaya çıkan kalıntıların yapının güzelliğini gösterecek mahiyette olduğunu ve *yeroynamasında* yıkıldığının anlaşıldığını, eskiden cami olarak kullanıldığına dair söylenti olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kars'ta bilinen en eski kütüphanenin, 10. yüzyılda Ergine şehrinde I. Haçik tarafından kurulduğunu ifade etmiştir.

Arutyunyan ve Safaryan tarafından kaleme alınan Ermeni mimarisi kitabında *Argina Kilisesi*'ne kısaca değinilmiştir (1951: 50, tablo 67). Katolikos Haçik (972-991) tarafından dönemin seçkin Mimarı Drtad'a yaptırılan *kiliseden* geriye kısmen kuzey ve batı duvarların kaldığını, bunların da yıkıntılar arasında bulunduğunu bir görsele atıfla belirtmişlerdir. Argina'nın Şirakavan'dan sonra *kubbeli salon* planın ikinci örneği olduğunu, iç mekânda payelerle sağlanan dikey bölünme uygulamasında hala temkinli davranıldığının gözlemlendiğini ifade etmişlerdir.

Argina'da 1959'da araştırma yapan N.-M. Thierry'ler, katedralin kalıntılarının neredeyse 50 yıldır aynı şekilde korunduğunu, ayakta kalan kuzey duvarı, sütunlu payeler ve başlıklarını, duvarın önüne yığılmış saman balyaları üzerine çıkarak yakından incelediklerini ve fotoğraf çektiklerini belirtmişlerdir (1965: 173-174, Pl. XII, fig. 12). Yapının planının Şirakavan Katedrali'ne, süslemelerinin ise Mastara ve Mahmutcuk'taki kiliselerdekilerle benzer olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca kuzey duvardaki orijinal yerinde korunan sütunlu payenin bir fotoğrafını da yayınlamışlardır.

Marzbanyan, Akhuryan Nehri kıyısındaki Arkina'nın kuruluş zamanının bilinmediğini, dönem tarihçisi Urfalı Mateos'un ünlü manastırı ve katedrali ile burada bulunan *hac haçı* nedeniyle *Mets Arkina* (Büyük Arkina) olarak adlandırdığını belirtmiştir (1970: 82-85). Sepeos ve Asoğig'deki bilgileri vermiş, son araştırmalarda bir kısmı ayakta olan batı ve kuzey duvarlarda bulunan yazıtlardan *1012 yılını ve Katolikos Haçik'in* adının okunduğunu Eprigyan'a atıfla aktarmıştır. Yapıyı ziyareti sırasında duvarların ağır görünümünü yumuşatmak için kullanılan genişliği iki metre olan blok halinde bir duvar payesi ve on rozetle bezenmiş başlığını bulduğunu yazmıştır.

Mimar ve mimarlık tarihçisi olan M. Hasratian tarafından Argina Katedrali hakkında kıymetli iki çalışma yapılmıştır (1974: 14-17; 1977: 205-216). Bu çalışmaların her ikisi de katedralin eski fotoğraflarından yararlanarak çizdiği ilk planı hakkındadır. Araştırmacı, günümüze ulaşmamış Trdat'ın bilinen ilk yapısı olan Argina Katedrali'nin görece az incelendiğini, batı duvarının yarısı ve kuzey duvarının batı köşesinden kuzeydoğudaki yan şapele kadar büyük bir kısmının ayakta olduğu zaman ölçülmediğini, geriye sadece birkaç fotoğraf kaldığını, bu nedenle de plan ve boyutunun bilinmediğini belirtmiştir. Fakat katedralin ölçüleri olmamasına rağmen Alman Otto Weibrecht[25] tarafından geliştirilen bir teknikle kilisenin fotoğrafları üzerinden planını nasıl çizdiğini ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Bu çizimi yaparken de Mimar Trdat tarafından inşa edilen yapılar ile benzer plan tipindeki diğer kiliseleri dikkate alarak bir değerlendirme yapmıştır.

Hasratian yaptığı çalışma sonucunda Argina Katedrali'nin zemin planını oluşturmuş ve dış ölçülerini 13,2x21,7 metre olarak belirlemiştir (Görsel 5). Bu ölçülerle de katedralin erken Orta Çağ'da, 6.-7. yüzyılda inşa edilmiş olan *kubbeli salon* -tek nefli, orta bölümü

[25] Stereo-trigomat Geliştiricisi Dr. Mühendis Otto Weibrecht, optik ve fotogrametrik cihazlar üzerine çalışan ekibin bir parçası olarak 1846 yılında kurulan teknoloji şirketi Carl Zeiss Jena çalışmıştır. Weibrecht, fotogrametrik alanda geliştirdiği sistemle 1965 yılında Doğu Almanya'nın II. sınıf ulusal bilim ve teknik ödülünü almıştır. Dönemin cihazları ve fotogrametrik çalışmalara dair ayrıntılar için bkz. Schöler 2006.

kubbeli- yapıların tipik ve büyük boyutlu bir örneği olduğunu söylemiştir. Argina öncesi ve dönemindeki kiliselerin ölçüleri, mimari çözümlerini dikkate alarak yaptığı değerlendirme de bu plan tipindeki yapıların 6.-7. yüzyıl erken uygulamalarında 1/2 olan uzunluk ve genişlik oranlarının, 9.-10. yüzyılda 1/1,5 ya da 1/1,6 olarak değiştiğini ifade etmiştir. Ancak Argina Katedrali'nde ise bu durum gerçekleşmemiş, doğu kemerleri ile apsis arasındaki açıklık önemli ölçüde azaltılmış olsa da kubbenin tüm yapının merkezinde yükselmesi için yeterli olmamış, kubbe batıya kaydırılmış ve uzun duvarların (kuzey-güney) üçgen girintileri bu açıklıklara göre tıpkı yine Trdat'ın yaptığı Ani Katedrali'ndeki gibi orantısız bir şekilde yerleştirilmiştir. Katedralin iç mekânının, cephelerin sade düzenlemesinden farklı olarak, yatay ve dikey çözümlemelerle, yani duvarlar ve kubbe arasındaki kademeli kemerler ve bunları destekleyen yine kademeli, ön yüzleri yarım daire duvar payeleri ile zengin bir şekilde tasarlandığını belirtmiştir. Argina Katedrali'nin Tirdat'ın diğer tüm eserleri gibi, Ermeni mimarlık tarihi açısından önemli olduğunu söyleyerek metnini sonlandırmıştır.

V.L. Parsegian tarafından yürütülen Ermeni mimarisi mikrofiş koleksiyonu projesinde Argina Katedrali'de ele alınmıştır (1980-1990; A-2200 (2), 6:008). Bu yayında yerleşimin koordinatları gösterilmiş, katedralin tarihine kısaca değinilmiş ve Argina katolikosluk yapı kompleksinin bir katedral, üç ayrı kilise, bir kütüphane, bir okul, scriptorium (manastır odaları) ve patriklik evinden ibaret olduğu belirtilmiştir. 10. yüzyıl sonunda katolikosluk merkezi ve okul Ani'ye taşındığı için Argina'nın dinsel ve kültürel olarak önemini kaybettiği ifade edilmiştir. Katedralin *domed hall*, tek nefli kubbeli bir yapı olduğundan, kubbenin dört paye ve kemerlerle desteklendiğinden, batı giriş kapısı ve kuzey duvarda kitabe olduğundan, bezemeli duvar payelerinden söz edilmiştir. Kapısı üstündeki kitabede *kiliseyi inşa eden kişinin adı* ve *1012* tarihinin okunduğu yazılmıştır. 20. yüzyıl başlarında katedralin kuzey ve batı duvarlarının hala ayakta olduğu, diğer kiliselerin kalıntıları ve Argina vadisinin batı kenarında kule kalıntıları bulunduğu, yapı taşlarının ev yapımında kullandığı, kalan duvarların da 1966 yılındaki depremde yıkıldığı anlatılmıştır.

P. Cuneo, Ermeni mimarisi hakkındaki iki ciltlik önemli çalışmasında Argina Katedrali'ne de yer vermiştir (1988: 685, No: 440). Kısaca yapının yeri, mevcut durumu, tarihi, kimin, kime yaptırdığı bilgilerini verdikten sonra 1966 yılına kadar korunmuş olan kuzey duvarının depremde yıkıldığını belirtmiştir. Kilisenin kısaca planından ve iç dekorasyonundan bahsetmiş ve fotoğraflardan yola çıkılarak planının çizildiğini yazmıştır (Görsel 6)[26]. Ayrıca yayında referans kaynaklarından aldığı kilisenin planını, güneyden ve güneybatıdan kalıntıları gösteren iki ve duvar payelerine ait iki eski fotoğrafı da yayınlamıştır.

Donabedian (2001: 186-188, pl. 139, photo 140) ve Kamsarakan (2001: 293, 5, site n° 5), Ani'nin ele alındığı kitapta yer alan yazılarında Argina Katedrali'ne de değinmişler, M. Hasratyan tarafında çizilen planını ve birer eski fotoğrafını da yayınlamışlardır.

2015 ve 2017'de gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında katedralin plan vermeyen hayli tahrip olmuş kalıntıları, bir şapelin apsisi ya da kilisenin pastaforion odasının apsis kısmı, birkaç mimari plastik parça, kuzey duvarın bir payesinin bezemeli sütunu, iki kitabe parçası ve yapı taşları köy içinde tespit edilmiştir (Görsel 14-15)[27].

[26] Doğrudan isim vermese de (Hasratian'ın 1974 tarihli yayını yapı hakkındaki referanslarda vardır) katedralin M. Hasratian tarafından fotogrametrik yöntemle çizilen planından bahsetmektedir.

[27] Şapel kalıntısı, köy sakinlerinden Şehmiztan Öztürk'ün evinin önündedir. Süslü pencere taç kemeri, katedralin yıkıntıları yakınındaki bir binanın penceresinde orijinal işlevine uygun olarak kullanılmıştır. Süslü duvar payesi ise köy içinde bir evin önünde tespit edilmiştir. Bkz. Sağır 2017: 144-146, 159, Resim 7-8; 2018: 130, Resim 11.

Köy içi etraflıca incelenmiş, yayınlarda bahsedilen, ancak günümüze ulaşmadığı düşünülen katedralin kitabelerinden iki parça, katedralin kalıntılarının hemen yanına inşa edilmiş samanlığın duvarında bulunmuştur (Görsel 16). Fakat kitabedeki harfler okunsa da anlam bütünlüğünü sağlayacak kelimeler oluşturulamamıştır. Kilisenin pencere ya da üçgen nişlerinin taç kemerlerinden bir parça da katedralin taşları kullanılarak yapılan samanlığın penceresinde tespit edilmiştir (Görsel 12). 2015 yılı incelemelerinde tespit edilen bir şapele ait ya da kilisenin pastaforion odasına ait olabilecek apsis kalıntısının, yoğun kar yağışı nedeniyle yıkıldığı 2017 yılındaki çalışmalarımız sırasında anlaşılmıştır. Payenin bezemeli sütunu da köy içinde bir evin bahçesinde bulunmuştur (Görsel 10).

Katedralin kuzey duvarı ve batı giriş kapısı üstünde bulunan kitabeleri, mimari plastik süslemelerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Köy içinde yapılan incelemelerde iki kitabe parçası bulunmuş ancak harfler okunsa da anlam bütünlüğünü sağlayacak kelimeler tespit edilememiştir.

Sonuç olarak, Gatoğigos Anania döneminde 946 yılında Ermeni Gatoğigosluk merkezi olan Argina, 992 yılında merkezin Ani'ye taşınmasıyla, ününü devam ettirse de eski önemini yitirmiştir.

Ermeni kilisesinin başı olan gatoğigoslar içinde Anania ve Haçik önemli figürlerdir. İlki 22 yıl, ikincisi 19 yıl gatoğigos olarak görev yapmıştır. Anania döneminin heretik inançlarıyla ciddi mücadele ederken Kral Apas ile bölgede manastırların kuruluşuna öncülük etmiştir.

Gatoğigos Haçik Argina'da Ermeni gatoğigosluk merkezini şekillendirmiştir. En önemlisi de kurduğu kütüphane, satın aldığı ya da edindiği İncil, Tevrat ve tefsirler buranın bir eğitim merkezi olarak tasarlandığını düşündürmektedir.

Argina Katolikosluk merkezi ve katedrali hakkında yapılan araştırmalarda, dönem kaynaklarında manastırın yapıları, burada gerçekleşen olaylar hakkında çok az bilgi olması şaşırtıcıdır. Bu kadar önemli bir merkez ve iki önemli gatoğigosa rağmen Argina'nın yapıları ve işleyişi hakkında çok kısıtlı bilgimiz vardır.

Gatoğigos Haçik (972-992) tarafından dönemin ünlü mimarı Drtad'a yaptırılan Argina Katedrali, Şirakavan Surp Pırgiç Kilisesi (890'lı yıllar)'nden sonra inşa edilen, Batı literatürüne *kuppel hall* ya da *domed hall* olarak geçen, tek nefli, orta bölümü kubbeli ve pastaforion odalı plan tipinin Pakraduniler döneminde inşa edilen ikinci örneğidir. Bu döneme damgasını vuran Mimar Drtad'ın yapısal çözümlemeleridir. Argina Katedrali'ndeki dikey eksende uzayarak iç mekâna yukarı doğru hareket kazandıran kademeli duvar payeleri ve kemerler, Ani Katedrali'nin iç mekân uygulamasında ön örnek olarak kabul edilir.

Şirakavan ile başlayan Argina Katedrali'nde devam eden plan tipi, Pagradunilerin Ani ekolüne atfedilmektedir. Bölgede aynı dönemde yapılmış Horomos Manastırı Surp Minas Kilisesi (986 öncesi) ve Surp Kevork Kilisesi (989-1020 arası), Taylar Kilise (10. yüzyıl) ve Bagnayr (Kozluca) Manastırı Ana Kilisesi (977-989 arası) gibi birçok kilisede aynı plan tipini görmek mümkündür.

Argina Katedrali'nin orijinal adına dair bilgimiz yoktur. Hangi tarihte yıkılmıştır bilmiyoruz. 1864 tarihli Sargisean'ın yayınından o dönemde yıkılmış olduğunu, sadece kuzey ve batı duvarının bir kısmının ayakla kaldığını anlıyoruz. Bazı araştırmacılar ayakta olan bu duvarların 1966 depreminde yıkıldığını belirtmişlerdir. Hasratian'ın da ifade ettiği gibi yapının çatısına sonradan eklenen ve ağırlığı arttıran ek duvarlar hızla tahribatın

başlıca nedenidir. Bölgede tarih boyunca gerçekleşen çok şiddetli depremler dikkate alındığında yapının 1864 öncesi bir depremde yıkılmış olması muhtemeldir.

Argina katedrali hakkında bugüne kadar yazılanlardan farklı bir şey söylemek, mevcut koşullar göz önüne alındığında pek mümkün görünmüyor. Ancak 2015 ve 2017'de alanda yaptığımız incelemelerde bulunan kitabe ve katedral dışında başka bir yapıya ait kalıntı yeni bir veri olarak tespit edilmiştir. Argina Katolikosluk merkezi hakkında, yapıların konumu, mimarileri, süslemeler vb. hakkında daha fazla bilgiye ulaşabilmek için alanda kazı yapılması gereklidir.

KAYNAKÇA

Abbott, K.E. (1843). "Notes of a Tour in Armenia in 1837", *The Journal of The Royal Geographical Society of London*, volume twelwe, 1842, 207-220.

Agathangelos. (1976). *Agathangelos History of the Armenians*, Translation and Commentary by R. W. Thomson, Albany: State University of New York Press.

Alişan, P. G. (1881). Շիրակ *տեղագրութիւն պատկերագոյց*, (Şirag Deghakrutyun Badgeratsuyts / Şirag, Resimli Topografya), Venedik: St. Lazar.

Arpee, L. (1946). *History of Armenian Christianity: From the Beginning to Our Own Time,* New York: The Armenian Missionary Association of America.

Arutyunyan (Harutyunyan) V. M.-S. A. Safaryan. (1951). Памятники Армянской Архитектуры (Pamyatniki Armyanskoy Arkhitektury/Ermeni Mimari Anıtları), Moscow: Стройиздат (Stroyizdat).

Asoğig (Isdepanos Daronetsi). (2017). *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Introduction, Translation, and Commentary by Tim Greenwood, Oxford Studies in Byzantium, Oxford: University Press.

Badem, C. (2018). Çarlık Rusyası yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Chamich, M. (1827). *History of Armenia II: From B.C. 2247 to The Year of Christ 1780, or 1229 of The Armenian Era*, Translated from the original Armenian by Johannes Avdall, Calcuta: Bishop's Collage Press.

Cuneo, P. (1988). *Architettura Armena dal Quarto al Diciannovesimo Secolo I-II*. Rome: Deluca Editore.

Dadoyan, S. B. (2017). *The Armenians in The Medieval Islamic World: Paradigms of Interaction Seventh to Foruteenth Centuries, Volume I, The Arab Period in Arminyah Seventh to Eleventh Centuries,* London and New York: Routledge

Donabédian, P. (1991). "Le point sur l'architecte arménien Trdat – Tiridate, à l'occasion du millénaire de son oeuvre", *Cahiers Archeologiques 39:* 95-110.

Donabédian, P. (2001). "L'école d'architecture d'Ani", *Ani: Capitale de l'Arménie en l'an mil,* (Ed. R. H. Kevorkian), Paris: Musées, 182-195.

Eprigyan, H. S. (1902). Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, (Patkerazard Bnashkharhik Barraran/Resimli Doğa Tarihi Sözlüğü), Venice: S. Lazar.

Eprigyan, S. (2024). Türkiye'nin Ermeni Coğrafyası, S. Eprigyan'ın Resimli Yurt Sözlüğünden İlave ve Açıklayıcı Notlarla Türkçeleştiren Sevan Nişanyan, İstanbul: Liberus Yayınları.

Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* Çeviren Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Hasratian, M. M. 1974. "Արգինայի Տաճարի Հատակա" (Arginayi Tachari Hataka/ Argina Katedrali Planı), Գիտություն եւ Տեխնիկա (Gitutyun ev Tekhnika) 6 (130): 14-17.

Hasratian, M. M. 1977. "Արգինայի Կաթողիկեն" (Arginayi Kat'voghiken/Argina Katedrali), Հանդէս Ամսօրեայ (Handes Amsoreay/Handes Amsorya), Ocak-Aralık 1-12: 205-216.

Hovhannes (Gatoğigos Hovhannes Traskhanagerdtsi). (1987). *Yovhannēs Drasxanakertc'i, History of Armenia,* Translation and Commentary by Krikor H. Maksoudian, Atlanta, Georgia: Scholars Press.

Hübschmann, H. (1904). *Die altermenischen Ortsnamen*, Straßburg: Verlag von Karl J. Trubner.

İnan, R. A. (2023). "Duhaborların Ortaya Çıkışı ve Tarihi Gelişimleri", *Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD)* 10, 63-87.

Kamsarakan, A. (2001). "Les Principaux Sites d'Ani et de sa Périphérie", *Ani: Capitale de l'Arménie en l'an mil,* (Ed. R. H. Kevorkian), Paris: Musées, 282-301.

Kantzagetsi, (Giragas Kantzagetsi). (1986). *Krikos Ganjakets'i's, History of Armenians,* Klasik Ermeniceden İngilizceye Çeviren Robert Bedrosian, Erişim Tarihi: 11.01.2021. http://www.attalus.org/armenian/kg1.htm

Kırzıoğlu, M. F., *Kars Tarihi, I. Cilt, Tunç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na değin ve Ekleme: 1534-1921 Yılları Kronolojisi,* İstanbul: Işıl Matbaası.

Köy Envanter Etüdlerine Göre Kars, Türkiye'de Köy Gerçekleri ve İhtiyaç Grupları Serisi: II, Ankara: Köy İşleri Bakanlığı Yayınları: 41, 1966.

Maranci, C. (2003). "The Architect Trdat: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia", *The Journal of the Society of Architectural Historians 62/3*: 294- 305.

Marzbanyan, H. (1970). Բաղդատական Ակնարկ Մը Կրօնական և Ճարտարապետութեան վրայ Եւ Հայ Ճարտարապետութեան Տեղը Անոր Մէջ (Baghdatakan Aknark my Kronagan Chartarapetout'ean vra yev Hay Chartarapetout'ean teghy anor mej/Dini Mimari Üzerine Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Ermeni Mimarisinin Yeri), İstanbul: Marmara Matbaası.

Minorsky, V. (1930). "Transcaucasica, Le nom de Dvin", *Journal Asiatique 217:* 41-112.

Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History,* London: Taylor's Foreign Press.

Ormanian, M. (1912). *The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature, and Existing Condition,* Translated by G. Marcar Gregory, Introduction by J. E. A. Weldon, London: A. R. Mowbray.

Parsegian, V. L. (Project Director). (1980-1990). Armenian Architecture: A Documented Photo- Archival Collection on Microfiche for the Study of Armenian Architecture *of Transcaucasia and the Near and Middle-East, from the Medieval Period Onwards,* Zug/İsviçre: Inter Documentation.

Rivoiro, G. T. (1914). *Architettura Musulmana, Sue Origini e suo Sviluppo*, Milano: Lilrico Hoepli.

Sağır, G. (2017). "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Orta Çağ Ermeni Kiliseleri (Ani Hariç) Yüzey Araştırması 2015 Yılı Çalışmaları", *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Yay. Haz. Dr. C. Keskin, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Edirne: Edirne Trakya Üniversitesi Matbaası, 137-159. https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/52535,34arastirma2pdf.pdf?0

Sağır, G. (2019). "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Orta Çağ Ermeni Kiliseleri (Ani Hariç) Yüzey Araştırması 2017 Yılı Çalışmaları", *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Yay. Haz. Dr. C. Keskin, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Edirne: Edirne Trakya Üniversitesi Matbaası, 125-139. https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/63780,36arastirma2pdf.pdf?0

Sargisean, H. N. (1864). Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս (Teghagrut'iwnk' i P'vok'r yev i Mets Hays/ Küçük ve Büyük Ermenistan'daki Yerleşimler), Venedik: I. Tparani Srboyn Ghazaru.

Schöler, Horst H. (2006). Über die Aktivitäten auf dem Gebiet der Photogrammetrie und des Baues von Bildmessgeräten im Jenaer Zeisswerk in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Geschichte und Entwicklung der Geodäsie, Reihe E, Heft Nr. 27 München: C. H. Beck https://www.asprs.org/wp-content/uploads/pers/1964journal/jul/1964_jul_544-558.pdf

Sepeos. (1999). *The Armenian History Attributed to Sebeos, I-II,* Translated with notes R. W. Thomson, Historical commentary J. Howard-Johnston, Assistance T. Greenwood, Translated Texts for Historians Volume 31, Liverpool: Liverpool University Press.

Son Teşkîlât-ı Mülkiyyede Köylerimizin Adları, T.C. Dâhiliye Vekâleti Nüfûs Müdîriyet-i Umûmiyesi, (Osmanlıca, Fransızca), İstanbul: Hilâl Matbaası, 1928.

Strzygowski, J. (1918). *Die Baukunst der Armenier und Europa I-II*, Wien: Anton Schroll.

Ter-Vardanian, G. (2001). "Les centres intellectuels et scriptoria du Širak au temps des Bagratides d'Ani (IXe-XIe siècles)", *Ani: Capitale de l'Arménie en l'an mil,* Ed. R. H. Kevorkian, Paris: Musées, 236-243.

Thierry, N.-M. Thiery. (1965). "Notes sur des Monuments Arméniens en Turquie (1964)", *Revue des Études Arméniennes II:* 165-184.

Ter-Ghevondanian, A. (1965). "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) Aux 9e et 11e siècle", *Revue des Études Arméniennes II:* 303-318.

Toramanyan, T. (1942). Նյութեր Հայկական Ճարտարապետության Պատմության, (Nyut'er Haykakan Chartarapetut'yan Patmut'yan/ Ermeni Mimarlık Tarihi Materyalleri), vol. I, Erevan.

Toramanyan, T. (1948). Նյութեր Հայկական Ճարտարապետությա ն Պատմության, (Nyut'er Haykakan Chartarapetut'yan Patmut'yan/Ermeni Mimarlık Tarihi Materyalleri), vol. II, Erevan: Armfan Publishing.

Tovma Ardzıruni. (1985). *Thomas Artsruni History of the House of the Artsrunik',* Translation and Commentary by Robert W. Thomson, Detroit: Wayne State University Press.

Ukhtanes. (2008). *Bishop Ukhtanes of Sebastia History of Armenia Part II: History of the Severance of the Georgians from the Armenians,* Translation, Introduction and Commentary by Zaven Arzoumanian, USA: Fort Lauderdale. Erişim: 4.2.2022, https://archive.org/details/ukhtanes-history-arzoumanian

Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren H. D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yeğişe. (1982). *Elishē. History of Vardan and the Armenian War*, Translation and Commentary R. W. Thomson, Harvard Armenian Text and Studies 5, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Görsel için kaynaklar

Görsel 1: https://armenianarchitecture.org/public/assets/pictures/1894/images/tb055467.jpg

Görsel 3: https://armenianarchitecture.org/public/assets/pictures/1894/images/tb055464.jpg

Görsel 4: https://armenianarchitecture.org/public/assets/pictures/1894/images/tb055465.jpg

Görsel 8: https://armenianarchitecture.org/public/assets/pictures/2423/images/tf078710.jpg

Görsel 9: https://armenianarchitecture.org/public/assets/pictures/1955/images/hb057613.jpg

Argina/Arkina: 10. Yüzyıl Ermeni Gatoğigosluk Merkezi

Güner SAĞIR

Görseller

Görsel 1: Katedralin güneybatıdan görünüşü (1900'lerin başı).

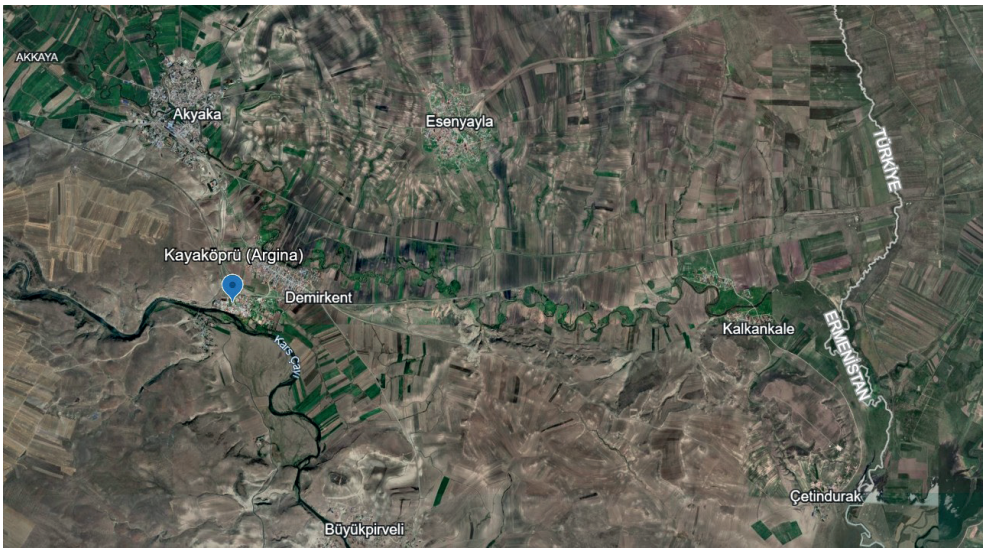

Görsel 2: Argina'nın konumunu gösteren harita.

Görsel 3: Katedralin güneyden görünüşü (1900'lerin başı).

Görsel 4: Katedralin kuzeybatıdan görünüşü (1900'lerin başı).

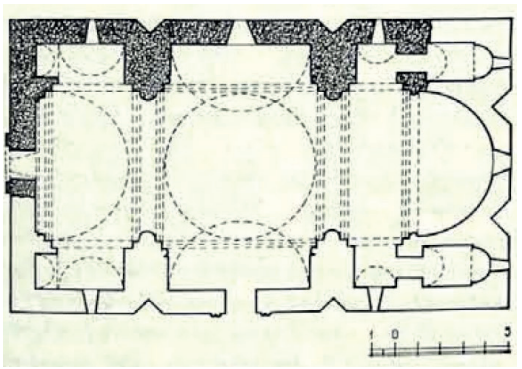

Görsel 5: Katedralin planı (M. Hasratian 1977, s. 212).

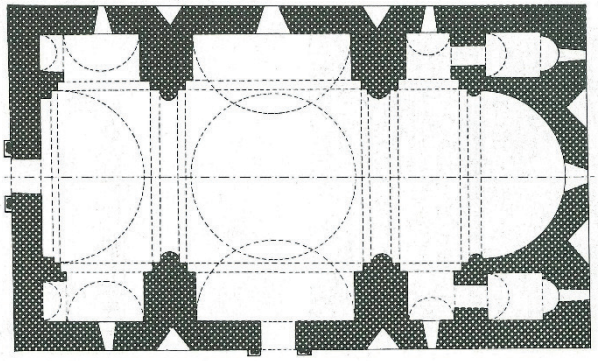

Görsel 6: Katedralin planı (P. Cuneo 1988, s. 685).

Görsel 7: Katedralin güneyden görünüşü (Rivioro, 1914, s. 233, fig. 202)

Görsel 8: Katedrali güneybatıdan görünüşü (1900'lerin başı)

Görsel 9: Kuzey duvardaki payenin yerinde görünüşü (1900'ler)

Görsel 10: Kuzey duvardaki paye (2015)

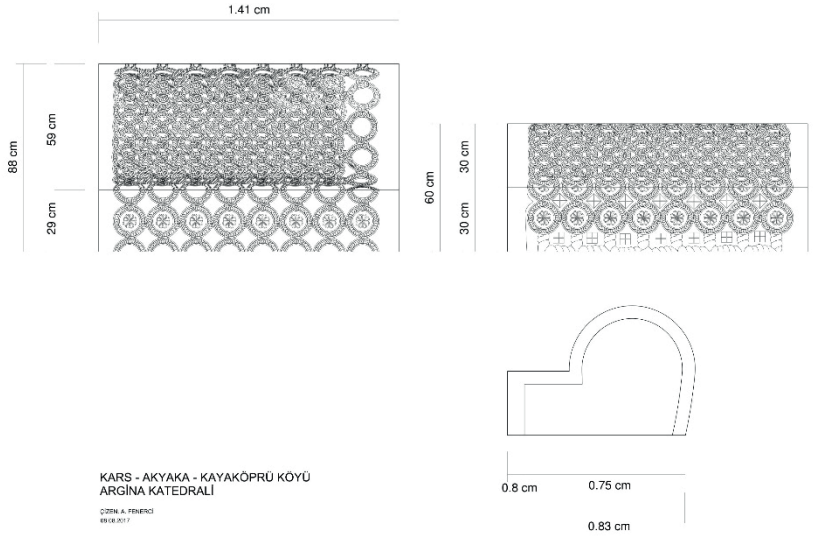

Görsel 11: Kuzey duvardaki payenin çizimi (Çizen A. Fenerci, 2017)

Görsel 12: Taç kemer (2015)

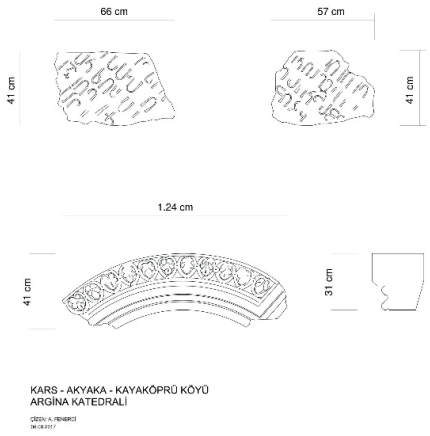

Görsel 13: Taç kemerin ve kitabelerin çizimi (Çizen A. Fenerci, 2017)

Görsel 14: Katedrali duvar kalıntıları (2015)

Görsel 15: Katedralin duvar kalıntıları (2015)

Görsel 16: Kitabe parçaları (2015)